

Vezérfonal a keresztyén egyházismeret és művelődéstörténet
szigorlathoz

RKS01

Református közösség-szervező szak

Összeállította
Dr. Dienes Dénes

Sárospatak, 2013.

A részletes irodalom megtalálható:

Győri L. János: A magyar reformáció irodalmi hagyományai. Budapest, 1998.
Dienes Dénes: A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon.
Sárospatak, 2002.

Sylvester János élete és az első magyar nyomtatott Újszövetség

Szinérváralján született 1505 körül, valószínűleg kismemesi családban. Szülőhelye Szatmárnémeti és Nagybánya között, a Szamos-háton, a történelmi Máramaros vármegyében található. Az itteni í-ző nyelvjárás egész életében végig kísérte.

1525. október 26-án iratkozott be a lengyelországi Krakkó egyetemére. Itt a magyar diákok közösségében, a *bursában* seniori tisztelet viselt, tehát a diákegyesület vezetője volt, ami kiemelkedő felkészültségére, tehetségére és ezekből adódó tekintélyére egyaránt utal. Krakkóban vált humanistává, tanára, Leonhard Cox hatására Erazmus (+1536) követője lett. Tanulmányainak folytatása mellett Hieronymus Vietor nyomdájában grammatikai kézikönyvek szerkesztésében vett részt. Egy alapfokú latin nyelvtanhoz készített – a német és a lengyel mellé – magyar nyelvű értelmezéseket (*Rudimenta grammatices*, 1527.), majd pedig iskolás gyermekek számára készült latin beszélgetés gyűjteményhez adott – szintén a német és lengyel mellé – magyar fordítást (*Puerilium colloquiorum formulae*, 1527). Nyelvészeti érdeklődése tehát már egyetemi tanulmányai során megmutatkozott. Magyar nyelvű szövegei a 16. század első felének élő nyelvhasználatát tükrözik, ezért nyelvi és művelődéstörténeti szempontból egyaránt becses emlékek. Emellett 1527-ben kiadta két latin nyelvű költeményét is (*Rosarium coeleste virginis Mariae patronae regni Hungariae*).

Krakkóból Németországba ment, és a wittenbergi egyetemen 1529. július 31-én lépett a hallgatók közé. Melanchthon (+1560) köréhez tartozott.

Az egyeteméről 1532 táján magiszteri fokozattal tért haza. 1534 tavaszán a Dunántúlra, Sárvárra, Nádasdy Tamás birtokára ment, ahol iskolamester volt. Nádasdy támogatta irodalmi tevékenységét, ezért 1537-ben nyomdát létesített. Szintén az ő támogatásával nevezték ki a bécsi egyetemen a héber nyelv tanárává 1543-ban, majd görögöt és ókori történelmet is tanított. 1552-ben még Bécsben élt, ez után nem ismerünk semmilyen adatot vele kapcsolatban. Testvéröccse Sylvester Mihály, sárvári nyomdászsegéd majd tanító, evangélikus reformátor.

Az Újszövetség fordításának előtanulmányaként jelent meg a sárvári nyomdában *Grammatica hungaro-latina* című munkája (1539). Sylvester latin grammatikája tehát egyúttal az első magyar nyelvtan is, mert a magyar nyelvre vonatkozó szabályait nem pusztán a latin nyelvtan magyarázataként, hanem mintegy önálló szerkezeti egésként illeszti művébe. Olyan magyar nyelvi jelenségeket (névelő, birtokos személyragok, tárgyias igeragozás) is rendszerez, amelyeknek nincs megfelelője a latinban. Felismeri és büszkén tudatosítja, hogy a barbárnak vélt magyar nyelv éppúgy szabályokba foglalható, mint az ősi szent nyelvek, a héber, görög és latin:

„ha hazai nyelvünkkel, e kinccsel – mely addig előlünk rejtve volt, s most először rátalálva feltártuk és napfényre hoztuk – élni nem vonakodunk, hamarosan (amint remélem és óhajtom) szegényekből dúsgazdagokká leszünk”.

Lényegében a magyar nyelv tudományos művelése programjának alapvetését végezte el.

Az Újszövetség fordítása során figyelte meg a „képes beszéd”, a metaforikus nyelvhasználat gazdagságát a magyar nyelvben.

„Az ilyen (képes) beszédvel telt az szentírás, mellyhez hozzá kell szokni annak az ki azt olvassa. Könnyű kediglen hozzá szokni az mű népünknek, mert nem idegen ennek az ilyen beszédnek neme. Íl ilyen beszédvel, naponkíd való szólásában. 11 ínekekben, kiváltképpen az virágínekekben, melyben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelísben, melly nem egyéb, hanem magyar poesis. Mikor ilyen felsíges dologban ilyen alávaló példával ílek, az ganéjban arant keresek, nem azon vagyok, hogy az hívságot dicsírjem. Nem dicsírem az mirül az ilyen ínekek vadnak, dicsírem az beszédnek nemesen való szerzísit.”

Ő fedezte fel, hogy a magyar nyelv alkalmas a görög-latin időmértékes versformákra, s hibátlan hexametereket és pentametereket írt. Szinte tökéletesen alkotott a verses ajánlás műfajának magyar változatában, az Újszövetség-fordítás híressé vált, *Az magyar nípnek* címzett ajánlásában:

**Próféták által szolt rígen néked az Isten
Azkit ígirt, ímé, vígre megadta Fiát,
Buzgó lélekvel szol most es néked ezáltal,
Kit hagyja, hogy hallgass, kit hagyja, hogy te kövess.
Néked azírt ez lún prófétád, doktorod ez lún,
Mestered ez most es, melyet az Isten ada.
Ez próféta szavát hallgasd, mert tíged az Isten
Elveszt, és nyomos itt nem lehet az te neved.
Itt ez írásban szol mostan es néked, ezáltal
Hütre hiú mind, hogy senki se mentse magát.
Az ki zsidóul és görögül és vígre deákul
Szol vala rígen, szol néked az itt magyarul:
Minden nípnek az ú nyelvín, hogy minden az Isten
Törvényin iljen, minden imádja nevit.
Itt vagyon az rejtek kincs, itt vagyon az kifolyó víz,
Itt vagyon az tudomány, mely örök íletet ad.
Lelki kenyír vagyon itt, melyben mikor iszel, örökké
Ílsz, mely a mennyből szálla, halálra mene.
Az ki teremt tíged s megvált, örök íletet es ad
Ez szent által: nincs több bizodalmad azírt.
Ennek azírt szolgálj mindenkor tiszta szüedvel,
Ennek mindenkor tígy igaz áldozatot.
Tígedet ez hozzá viszen és nem hágy, mikor így mond:
Bódogok, eljöveteK, vesszeteK el, gonoszok.**

Felfedezése feletti örömeben, 1540 vége felé, lelkendezve írta Nádasdynak:

„Ezután a keresztény nemzetek ... irigyelni fognak bennünket nyelvünk kiválósága miatt, amiben még utánozni sem tudnak. Melyik idegen nemzet ne csodálkoznék azon, hogy magyar nyelven a görögöt és rómaid utánozva minden fajta verset lehet írni.”

A magyar nyelvű Újszövetség 1541-ben jelent meg Sárváron: *Új Testamentum Magyar nyelven mellyet az Görög és Diák nyelvből ahonnan fordíjtand az Magyar népnek Keresztyén hütben valo ippülísire*. Ez az *első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv*. Szöveghű fordítás. Sylvester nagyon vigyázott arra, hogy ne legyen félreérthető, ezért sokszor magyarázatokat iktatott szövegébe. Az olyan fogalmakat pedig, melyeket a szövegben kellőképpen értelmezni nem tudott, a bibliai részek után külön fejezetekben magyarázott meg. Egész kis értekezéseket szerkesztett a mérőszerszámokról, a pénzekről, a betegségekről. A latin verses summázatok mintájára három evangéliumhoz és az *Apostolok cselekedetei*hez disztichonban írt tartalmi kivonatokat.

Sylvester protestantizmusáról elég sokat vitatkoztak. Tény, hogy átmeneti korban élt, amikor az egyház megújításában és nem új felekezetek létrejöttében reménykedtek az emberek. Bibliafordítása ugyanakkor nem tekinthető pusztán erasmista-humanista műnek. Ezt éppen az *elsőszó* igazolja a legjobban: „Az ki teremt tíged s megvált, örök íletet es ad / Ez szent által: nincs több bizodalmad azírt.” Ezekben a sorokban az *egyedül Krisztus* (solus Christus) reformatori elv tükröződik vissza.

Az első kiadást gót (fraktúr) betűtípussal nyomtatták. A második kiadás Bécsben, 1574-ben jelent meg, már sokkal könnyebben olvasható latin (humanista) betűkkel.

Irodalom:

Balázs János: Sylvester János és kora. Budapest, 1958.

Bartók István: „Nem egyéb, hanem magyar poézis” Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben. Budapest, 2007.

Bottyán János: A magyar Biblia évszázadai. Budapest, 2009.

Nemeskürty István: Deáki bötűről magyar nyelvre. Budapest, 2002.

Károlyi Gáspár élete és a Vizsolyi Biblia

Károlyi Gáspár Nagykárolyban született az 1530-as évek elején. Eredeti családneve Radics vagy Radicsics volt, később nevezte magát a kor szokása szerint szülővárosáról. A brassói iskola anyakönyvében 1549-ben bejegyezték a *Gasparus Karoly* nevet. Azonban nem bizonyos, hogy a későbbi bibliafordító tanult az erdélyi szász város híres iskolájában, mert a nagybányai főbíró fiát is Károlyi Gáspárnak hívták, s akár ő is lehetett a brassói diák.

Károlyi 1556 március 11-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol ő is, mint általában a magyarok Melanchthon köréhez tartozott. E körben hatott rá a Melanchthon által kidolgozott „wittenbergi történelemszemlélet”. Ennek a lényege az az Illés prófétának tulajdonított felfogás, hogy a világ fennállásának ideje háromszor kétezer évre terjed. Az első kétezer esztendő a világ teremtésétől a törvények kiadásáig (Mózesig) tartott; a második Mózesztől Jézusig (a törvény korszaka); a harmadik pedig Jézus óta tart (a Megváltó korszaka). Ez egyben az utolsó korszak is, melyben az emberiség a reformáció idején a végidők küszöbére lépett. Az utolsó négyezer esztendőben – ugyancsak bibliai elképzelés (Dániel próféta jövendölése) szerint – négy monarchia váltja fel egymást. Az első a babiloni (Nabukodonozor), a második a perzsa (Cyrus és Dárius), a harmadik a görög (Nagy Sándor) és a negyedik a római, mely Julius Caesar óta tart, és ennek folytatása a német–római császárság is. [Batizi András ezt így énekelte meg *Meglőtt és megleendő dolgoknak...* című énekében:

Egész ez világnak állapattja lészen
Hatezer esztendő, osztán vége lészen,
Az két első ezer úgymint üres lészen
Második két ezer törvény alatt lészen.
Az harmad két ezer Krisztus után lészen...
Továbbá az harmad két ezer kezdeték,
Mikor Krisztus urunk világra születék,
De másfél ezere annak is elmúlék,
Nem sok idő múltván világ végeztetik.]

Károlyinak 1562-ben írt és a következő évben kinyomtatott műve, a *Két Könyv* ezt a melanchthoni világnézetet tükrözi. E művében Károlyi a pusztulás rémképét maga előtt látó magyar nép sorskérdéseire ad választ a teológia nyelvén: „Minthogy a magyar katasztrófa oka nem a fegyveres erő elégtelenségében vagy a bátorság és vitézség hiányában, hanem az egész nemzetet egyetemlegesen elárasztó romlottságban rejlik, így annak felszámolását sem a csatatéren, hanem a lelki újjászületés frontján kell véghezvinni, mert »az vitézlkő népek csak eszközök, és Isten az, az ki diadalmot ad az ellenségnek.«” Ezt a munkáját Szatmárban írta, amikor a várost a török és az erdélyi hadak ostromolták. Károlyi ekkor Dobó István öccsének, Dobó Domokosnak a pártfogását élvezte. Valószínűleg az ő támogatásával került Göncre prédikátornak 1563-ban. Hamarosan a kassa-völgyi (abaúji) egyházmegye seniora (esperese) lett, döntő szerepet játszott a gönci zsinat (1566) előkészítésében, az antitrinitáriusok elleni küzdelemben és a helvét reformáció hazai megszilárdításában.

1584-ben Tállyán lett prédikátor. Az, hogy elhagyta Göncöt, minden bizonnyal a folyamatban lévő bibliafordításhoz köthető. Tállya a Mágocsy család birtoka, Mágocsy Gáspár és András pedig a fordítás támogatói voltak. Patrónusainak halála után, 1587-ben visszatért Göncre. Itt halt meg közvetlenül a Biblia kinyomtatása után 1591 legelején.

A Biblia fordítását a nyolcvanas évek elején kezdhette el munkatársaival, akiknek nevét nem ismerjük. Maga így vall erről az előszóban:

„Istennek nevét segítségül híván, minek utána hozzá kezdettem volna egynéhány jámbor tudós atyafiakkal, kik nékem a fordításban segítségül voltak, meg nem szüntem addig, mígnem véghöz vittem a Bibliának egészen való megfordítását, melyben munkálkodtam közel három esztendeig nagy fáradsággal, testi töredelemmel, de oly buzgóságos szeretettel, hogy én egy szempillantásig e nagy munkát el nem untam, hanem nagy serénységgel és szeretettel munkálkodtam, mígnem elvégezném azt...”.

Az itt említett három esztendő a munkálatok utolsó szakaszára vonatkozhat. A nyomtatás fő támogatója Rákóczi Zsigmond volt, aki Mankovit Bálint nyomdáját a birtokában lévő Vizsolyba költöztette. A nyomtatás nagy munkája 1589 februárjában kezdődhetett el, és mintegy másfél esztendőn keresztül, 1590. július 20-ig folyt. A feltevések szerint 800 példányban készült el az első teljes magyar bibliafordítás.

I.

Károlyi a wittenbergi történelemszemléletnek nevezett világfelfogást később sem tagadta meg, mert a Vizsolyi Biblia előszavában a Szentírás keletkezését ebben az összefüggésben tárgyalja.

Mózesig írás nem volt, a szájhagyományban élt a kijelentés: „...a szent atyák a tudományt csak szájukban hordozván, azt kézről-kézre adták fioknak, unokájoknak.”

A második kétezer esztendő az írásba foglalás ideje. „A harmadik kétezer esztendő, hogy Isten az Ő Fiában még nyilvánban akarná magát kijelenteni.”

II.

Ugyanitt párhuzamosan a bibliafordítás háttéréként – a humanista szemlélet mellett – erőteljesen jelenik meg a kálvini teológiai felfogás is.

„Az egész szentírás arról tesz bizonyosságot, hogy Isten az embert avégre teremtette... hogy öt és az ő örökkévaló voltát, bölcsességét, hatalmas mindenhatóságát, igazságát és irgalmasságát az ember megismerné, és az ő teremő, megváltó Urának szolgálna. ...mindazonáltal az oktalan állatoktól az ember semmit nem különböz, ha teremtésének végét (célját) nem tudja, és az ő teremtésének végére (céljára) nem igyekszik.”

Ezekben a mondatokban Kálvin genfi kátéjának bevezető sorai csengenek vissza:

„Mi az ember életének fő célja? Az, hogy az ember Istent, ki őt teremtette, megismerje.

...hogy életünket... az ő dicsőségére fordítsuk... hogyha ez megszűnik, állapotunk nyomorultabb akármely állaténál.”

III.

Isten megismerésének hármasság útja van: A teremtett világ – Jézus krisztus – Isten igéje. Az első csak töredékes, nem vezet az üdvösségre. Istennek „ábrázatja” Jézus krisztus. A Bibliában Isten szól önmagáról – e két utolsó együtt ad tökéletes Isten-ismeretet. Ez indokolja a Szentírás fordítását a különféle nyelvekre, hogy az emberek Isten igaz ismeretére jussanak.

Ha csak egy nyelven volna szabad olvasni a Bibliát, ahogy ezt a középkori egyház hirdette, akkor sem a latin, hanem a héber volna helyes. De az apostolok Jézusnak *nem görögül* elhangzott szavait görögül írták, ami bizonyítja a nemzeti nyelvekre való fordítás jogosultságát.

„Nemcsak azt akarja Isten, hogy papok olvassák a Szentírást és a község azoknak a szájából hallja – hanem azt is akarja, hogy az Ő- és Újtestamentum könyvei minden nemzetségnek nyelven legyenek és azokat olvassák, hányják-vessék mindenek, szegények, gazdagok, kicsinyek, nagyok, férfiak és asszonyok. Mert az Isten egyaránt minden rendbéli embereket akar üdvözíteni. Azért nemcsak a templomban hallgassátok azt mit mondunk, hanem mikor otthon vagytok is, a Szentírást olvassátok.”

Ugyanakkor a Szentírás olvasása az egyház teológiájának, tanításának kontrollja. A középkori pápás egyház tiltotta a Biblia olvasását a laikusoknak:

„Mert hogy az ő tudományoknak hamissága meg ne esmértesék a községtől, és hogy mindent szabadon szerezhessenek, végezlhessenek, és azt a község nyakába vethessék minden próbálás nélkül...”.

Nincs tökéletes fordítás, ezért nem lehet egyiket sem kötelezővé tenni. Károlyi felszólít a folyamatos kutatásra. Különösen az igehirdetők felelőssége különös: **„...a deákoknak két szárnyoknak kell lenni a Szentírásra, tudniillik a zsidó és görög nyelvnek.”**

IV.

Károlyi szemléletében a Sola Scriptura elv érvényesül. A Szentírás tökéletes, teljes fogyatkozás nélkül való, tiszta és igaz. Tehát egyben elegendő is, nem szorul kiegészítésre, de le is zárt, nincs új kijelentés. Az Írás ugyanakkor egyetlen eszköz az üdvösségre is:

„...az Isten lelke az, aki a mi szívünkben, lelkünkben cselekszik, hitet formál, újonnan szül, de nem különben, hanem az igének hallgatásából. (A hit hallásból van, a hallás pedig isten ígéje által. Róm 10,17).”

*

A Vizsolyi Biblia hatása korántsem szorítkozott a református vallásúakra, kiterjedt a magyarul beszélők egészére. Nincs még egy magyar könyv, amely négyszáz év alatt hatásában vete-kedhetne vele. Kifejezései, nyelvi fordulatai és képei bekerültek a mindennapi beszédbe, meggyökereztek a nép nyelvében és az irodalomban egyaránt. Nagy része volt az egységes modern irodalmi nyelv kialakításában, amely a társadalmi különbségeken felül összefogta a magyarul beszélőket, bármelyik vallásfelekezethez is tartoztak, s ezzel megteremtette az egységes magyar nemzeti műveltség alapjait. (Benda Kálmán)

Irodalom:

Szabó András: Károlyi Gáspar, a gönci prédikátor. Budapest, 2006.

Szabó András: A rejtőzködő bibliafordító. Budapest, 2012.

Batizi András és a bibliai históriás ének

Szatmár vármegyében, Batizon született 1510 körül. Már diákként a reformáció követője lett, Abaújszántón vagy Kassán. 1530-tól Kassán volt tanító, ekkor jelentek meg első énekei. 1542 márciusában a wittenbergi egyetemre ment, a következő év őszén tért haza és lett Tokajban prédikátor. Részt vett az 1545. évi erdődi zsinaton. 1546-ban még írt egy éneket, ezután nem hallunk róla, valószínűleg ebben az évben elhunyt.

A legelső kátészerzőnk egyike. A Keresztyéni tudományról való könyvecske (Krakkóban jelent meg 1550-ben, de a negyvenes évek elején írta) című munkája Luther hatását hordozza. Hosszú évtizedeken keresztül használták az iskolai oktatásban a hit alapjainak tanítására.

Gyülekezeti énekei lírai jellegűek. Céljuk Isten dicsőítése, de a hívek tanítása, vallásosságának elmélyítése is, ezért énekein végig húzódik a tanítói jelleg. Az ő énekeivel kezdődik a magyar nyelvű zsoltárparafrázisok megjelenése a hazai énekköltészetben, s ezzel együtt a bibliai zsoltárok hatása. A 44. zsoltár átköltésében a zsidó – magyar sorspárhuzam jegyei mutatkoznak meg. A „Serkenj fel, miért alszol Uram?” sort így magyarítja:

Kelj fel már Úristen te álmodból,
Szabadíts ki minket nyavalyánkból,
Az szegény foglyokat fogságából
Hozd ki Mahumet országából.

A bibliai epikának is első munkása. Históriai énekei szorosan kötődnek az aktuális történelmi helyzethez. Alkalmas példát, intést, tanítást vagy vigasztalást találhatott benne a hallgatóság. Az *drága és istenfélő vitéz Gedeonról szép história* (1540) és a *Jónás prófétának históriája* (1541) című históriai énekei azt a tanulságot példázzák, hogy megmenekülhetünk a török veszedelemből, ha megtérünk. (A korai hazai reformációban a megtérés a protestantizmus tanításának befogadását jelenti.) Ha Isten segítségéért könyörgünk, miként a zsidókat a pogány hódítók járma alól felszabadító Gedeon is tette, megszabadulunk. Jónás is megmenekült a pusztulástól, mert segélykérését meghallgatta Isten, sőt Ninivét sem vesztette el, mert lakói megtértek a bálványozásból. Az *istenfélő Zsuzsánna asszonnak históriája* (1541) azt a tanulságot summázza, hogy Isten hatalma a benne bízókat megszabadítja a veszedelemből. Lehetséges, hogy az *Izsák pátriárkának szent házasságáról való szép históriát* (1546) egy fiatal pár esküvőjére készítette Batizi, viszont a házasság kérdése – különös tekintettel a papi házasságra – feszítő problémája volt a kornak. Így az ének erre is válaszol, miszerint a házasság szerzője maga Isten. A *Meglőtt és megleendő dolgoknak ... históriája*, (1544) tulajdonképpen egy bibliai világkrónika, amit Batizi a wittenbergi történelemszemlélet jegyében írt meg. [Lásd az előző fejezet vonatkozó részét!]

Batizi András énekei összességében intő-tanító tartalmú szerzemények, ún. *prédikációs-énekek*, illetve elbeszélő jellegű *vallásos históriák*. Bibliai históriái, a hiányzó, vagy csak nagyon szűk körben ismert anyanyelvű Szentírást pótolva, bibliaismeretet is közöltek. Batizi a latin nyelvű Bibliából fordított, igen elkötelezetten törekedett a szöveghűsége. A *Krisztus születésének históriája* Lukács evangéliumának történetét mondja el, sokkal nagyobb hangsúlyt helyezve a hiteles előadásra, mint a költői formákra.

Az énekelt verset, melynek a reformáció korában voltak már világi és egyházi előzménye, a hallgatók könnyen megtanulták. („Zenészek és lantosok hazai nyelven, lantkísérettel éneklék a vitézek tetteit” – fogalmazták meg Hunyadi Mátyás udvaráról a 15. században. Egyházi-

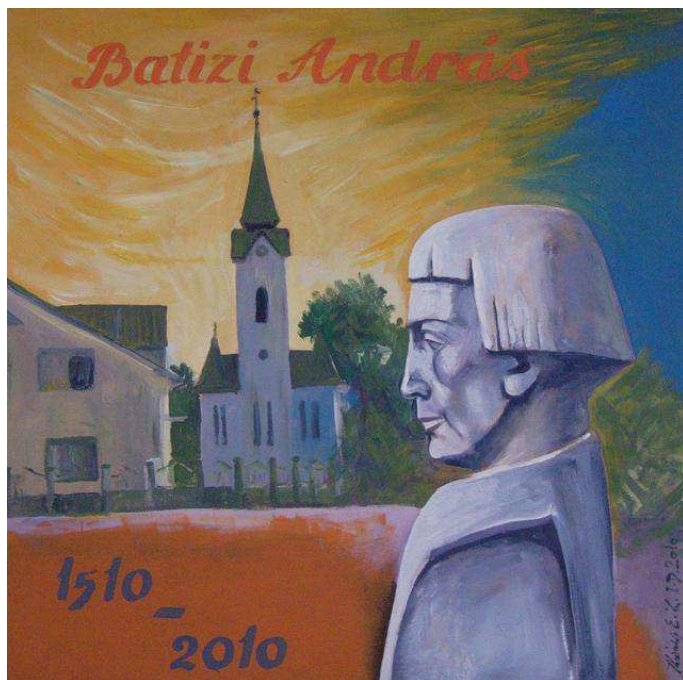
vallásos előzmény pedig szintén e korban született, latin prózai szövegből magyarrá verselt Szent Katalin-legenda.) A 16. században – Batizi kortársaként – a világi tartalmú históriás éneket Tinódi Lantos Sebestyén művelte a legmagasabb színvonalon. Ugyanakkor Tinódi bibliai históriákat is szerzett (*Judit asszony históriája; Dávid királ, mint az nagy Góliáttal megvívott*). Szintén jelentőset alkotott ebben a műfajban Sztárai Mihály: *Az istenfélő Eleázár papról és az kegyetlen Antiochus királyról való história (1546); Ákháb király hitetlenségéről és Illyés prófétának megfeddéséről való szép história (1549); Az Holofernes és Judit asszony históriája (1552).*

*

Mikoron az nép a vízre ment volna,
Monda Gedeonnak akkoron az Úristen:
Akik kézzel hányják vizet az szájokba,
Azokat állasd egyfelé egy rendbe.

Azokat pedig másfelé állassad,
Akik térdre esnek, lefekve ijádnak.
Ott csak háromszázan kézzel ivának,
És a több sokaság mind térden ivának.

Szóla az Isten mondá Gedeonnak:
Az háromszáz néppel titeket én megmentlek,
És kezembe adom mind a pogánokat,
A több sokaság mind hátra térjenek.

Kovács Emil Lajos: Batizi András

Irodalom:

Horváth János: A reformáció jegyében. Budapest, 1953.

Nemeskürty István: Tinódi Sebestyén. *Bibliából magyarrá költött énekei*. Budapest, 2002.

Farkas András és a zsidó – magyar sorspárhuzam, valamint öröksége a magyar irodalomban

Farkas András életéről nagyon keveset tudunk. Minden bizonnyal Esztergomból származott, mert a wittenbergi egyetem anyakönyvében Andreas Lupus *Strigoniensis* (Esztergomi) néven jegyezték be 1531 októberében. Feltehetően Felső-Magyarországon működött, talán tanító vagy pap lehetett. A hazai reformáció első terjesztői között tartjuk számon.

Gálszécsi István Krakkóban, 1538-ban kiadott egy katekizmust (A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske), ennek függelékeként jelent meg Farkas munkája magyarul, de latin címmel: *Choronica de introductione Scitharum in Ungariam et Judeorum de Aegypto.* Később magyar címmel látták el: *Miképpen az Úristen Izraelnek népét Egyiptomból és hasonlóképpen a magyarokat Szkithiából kihozta; illetve Az zsidó és magyar nemzetről.*

Farkas műve bibliai epikai és históriás elbeszélő szakaszokat felvonultató ének, 354 sorból áll. Szakazonként veti össze az ószövetségi zsidó és a magyar nép történetét. A közös vonások és fordulatok felvonultatásának célja valamilyen fontos tanulság levonása és ahhoz kapcsolódó intelem megfogalmazása. Farkas műve a **zsidó-magyar sorspárhuzam** névvel jelölt **reformátori történelemszemlélet** kiemelkedő képviselője.

Teológiai szempontból vizsgálva Farkas András énekét, elsőként alapvetően a *kiválasztás* gondolatát ragadhatjuk meg üzenetében. Erre a bázisra épül következményként minden a magyar nép történelmében, miként az ószövetségi zsidókéban is. Bár a magyarok ősei Szkithiában pogányok voltak, Isten mégis könyörült rajtuk: elindította őket napnyugat felé és kísérte őket vándorlásuk során. Adott azután nekik olyan földet, amely pontosan megegyezik a bibliai Kánaánnal.

Azért ez országot mind nevezik vala
Tejjel, mézzel folyó az kövér földnek.

Itt gazdaggá és hatalmassá tette Isten a magyarokat, nekik ajándékozta a környező népek országait is. De mint a zsidók egykor Kánaán földén, a magyarok is megfélemlítettek Isten jó voltáról, kegyelmességéről. Mindezekre hálátlansággal és hitetlenséggel válaszoltak. Az ajándékozó, meggazdagító helyett az ajándékba, a gazdagságba vetették bizodalmaikat. Ezért felferjelt az ő haragja és bosszuló ostora reánk szállt: irigységet, meghasonlást, széthúzást támasztott, s elvesztette tőlünk a „nagy sok környül való tartományokat.”

Büntetését a kortársak saját bőrükön tapasztalhatják:

Végezetre osztán mirejánk kihozá
Basáival az hitetlen török császárt
[...]
Minket is megvere és mi országunkat
Mind elégetteté, dúlatá, raboltatá.

[...]
Mindezek szállának Istentől mireánk,
Bűnünk szerént és gonoszságunk miatt,
Egyfelől verete pogán törökkel,
Másfelől némettel és ah sok pártolókkal.

Mindez párhuzamba állítható a zsidók ószövetségi történetével. (Kiválasztás, honfoglalás, tejfel-mézzel gazdag Kánaán, bálványimádás, babiloni fogság).

Ebben az összefüggésben Farkas András költeményének második teológiai alapvonása a *vígasztalás*. A jelen nyomorúsága nem földi, hanem mennyei aspektusból szemlélendő. Az eseményekben nem egyszerűen és nem elsősorban a külső körülmények kedvezőtlen alakulását kell látni, hanem fel kell ismerni azokban Isten ítéletét. Ez az ítélet kemény, mégis vigasztalás rejlik benne, mert rádöbbsent, hogy az egyéni és közös sors nem a vak végzet kezében van, hanem a féltőn szerető Isten hatalmában.

Farkas András nem áll meg Isten jogos ítéletének kimondásánál, hiszen ez önmagában nem vigaszt, hanem kétségbeesést adna. Ezért meghirdeti a *szabadulás* lehetőségét is.

Inkább adjunk hálát a nagy Úristennek,
Hogy közinkbe szent igéjét bocsátá,
És minket vigasztal az ő igéjével
Mi nagy veszedelmünkben és nyomorúságunkban.
Akarja az Isten szívünket felnyitni,
Hogy mi el ne vesszünk régi nagy bűneinkben.

Azért mi es vegyük jó kedvvel ötöle,
És hallgassuk az Istennek igéjét,
Esmerhessük magonkat bűnösöknek lenni,
Kövessük az Istent: nekünk ő megbocsátja,
És annak felette jó Magyarországot
Esmét feltámasztja, és esmét hatalmat ad.

Számos kortárs műben fedezhető fel a zsidó – magyar sorspárhuzam vagy történet-párhuzam. Például *Szkhárosi Horváth András* „Az átokról” címmel szintén teljes munkát szentel e gondolat kifejtésére. *Siklósi Mihály* az 54. zsoltárt verselte meg ebben a szellemben:

Úgy mint régenten Jeruzsálemet,
Hitelenségért megveréd népedet,
Szörnyű rabságot és nagy ünséget,
Reájok hozád Babilon tömlöczét.

Csak bálványoknak imádásáért,
Te szent Igédnek megutálásáért,
Büntetéd őket hitelenségért,
Ostorozsz minket az mi bűneinkért.

Prózai műfajban *Károlyi Gáspár* egy teljes művet szentel a kérdésnek (Két könyv, 1563.)

„Hogy azért immár az Magyarország is mind az királyokkal egyetemben ilyen nagy szerencsétlenség alatt volt és vagyon, hogy országunkat az törökök elvötték, jó városinkat, várainkat elvötték és elrontották, hogy országunkat szabadon rabolják, hogy immár minden népek közt nevezetesek és útalatosak vagyunk. Ez bizony történetből és az szerencse forgásából nincsen, hanem innét vagyon. Mert mint az zsidók ellen, azonképpen mi ellenünk az Isten fegyverközött fel és vonta reánk az ő kéz-ívét, ő eresztette reánk az ő fegyverét, ő támasztotta reánk az konstantinápolbeli török császárt. Mert miképpen Jeremiás mondja, hogy az Nabukodonozor Isten szolgálja az zsidóknak büntetésekre, azonképpen bizon az török császár Isten szolgálja az magyar nemzetségnek büntetésére. Nem kell azért azt mondani, hogy történetből vagyon ilyen hatalmas és nemes országnak és nemes nemzetségnek romlása”.

Ez a reformátori – prófétai hagyomány tovább élt irodalmunkban. A 17. században Zrínyi Miklós Szigeti veszedelem című művében (1651) a török támadás indoklása ebben az össze-

függésben jelenik meg. A költeményben Isten így beszél a mennyei lények előtt a magyarokról:

Scitiából, azt mondom, kihoztam őket,
Miként Egyiptusból az zsidó népeket,
Hatalmas karommal verém nemzeteket,
Mindenütt rontám, vesztém ellenségeket.

Én pedig töröknek adok oly hatalmat,
Hogy elrontja, veszti az rossz magyarokat,
Mindaddig töri iga kemény nyakokat,
Míg nem esmerik meg: elhagyták urokat.

Téjjel-mézzel folyó szép Pannoniában,
Megtelepítém őket Magyarországon...

....

.....

De ha hozzám térnek, megbánván bűnöket,
Halálról életre ismét hozom őket.
Jaj, török, néked, haragom vesszejének!
Te vagy, de eltörlek, ha ezek megtérnek.

A zsidó – magyar bibliai sorspárhuzam gondolatmenete húzódik végig a *Himnusz* gyönyörű sorain, üzenete másként nem is érthető. Ugyanakkor Kölcsey ebben a művében mellőzi a párhuzamos szerkesztést, itt már nincs szó a zsidókról, hanem az Istentől való megajándékozottság – hűtlenség – büntetés gondolat sor emlékeztet a reformáció korának történelemszemléletére.

Őseinket felhozád
Kárpát szent bércére,
Általad nyert szép hazát
Bendegúznak vére.
S merre zúgnak hajjai
Tiszának, Dunának,
Árpád hős magzatjai
Felvirágozának.

Hajh, de bűneink miatt
Gyúlt harag kebledben,
S elsújtád villámidat
Dörgő fellegedben,
Most rabló mongol nyilát
Zúgattad felettünk,
Majd töröktől rabigát
Vállainkra vettünk.

[...]

A prédikátori hagyományt jól ismerő *Arany János* költészetében is feltűnik a sorspárhuzam gondolata: Él-e még az Isten?

Él-e még az Isten... magyarok Istene?
Vagy haragra gerjedt népének ellene,
És elhagyta végkép,
Hogy rabló, zsvány had, bérbeszedett csorda
Égesse, pusztítsa, öldökölje sorba
Régi kedves népét?

Él-e még az Isten - az az Isten él-e,
Ki e dús Kanaán országba vezérle
Mint Izráelt hajdan,
Hozván őseinket füstnek fellegében,
Égre felpirosuló tűz-oszlop képében,
Véres viadalban?

Ady Endre nemzetföltő költeményei (vö. különösen: *Nekünk Mohács kell, A szétszóródás előtt*) szintén ebből a forrásból táplálkoznak.

Hát népét Hadúr is szétszórja:
Szigorúbb istenek ezt így szokták,
Miként egy régi, bánatos, erdélyi
Prédikátor írásba róttá,
Keresvén zsidókkal atyafiságunk.

Kányádi Sándor költeményében is megfigyelhetjük ezt a hatást:

Azt bünteti, kit szeret

mint pogrom után
a zsinagóga
veretlen maradt
öreg zsidója
nem hálálkodom
nem is kérdem
hogyan miért
s engem miért nem
mert szeretsz Uram
szeretsz Te engem
és legközelebb
nem hagysz veretlen

Szenci Molnár Albert és a magyar zsoltáros hagyomány

Szencen született 1574. augusztus 30-án. Apja ekkor jómódú molnármester. Viszonylag későn, csak tízéves korában kezdett tanulni Szencen, 1586-tól Győrben, majd Göncön, 1588-tól Debrecenben. 1590-ben Kassán volt nevelő. Kassára utaztában megállt Göncön mintegy két hétre, ekkor folyt a Vizsolyi Biblia nyomtatása. Szenci a korrektúrázott lapokat hordta Gönc és Vizsoly között. 1591-ben a wittenbergi, 1592-ben a heidelbergi egyetemre iratkozott be, 1593-ban már Strassburgban tanult. Ezt az egyetemet 1596-ban el kellett hagynia, mert kiderült, hogy református. A szűkkeblű lutheránus strassburgi egyetem megvonta tőle a támogatást. Hosszabb utazást tett Európában Svájcban, Itálián és Németországon keresztül. 1624-ig Németországban élt – egyszer-kétszer ugyan hazalátogatott – különböző városokban: Heidelberg, Herborn, Amberg, Nürnberg, Altdorf, Marburg, Hanau, Oppenheim. Tanult és dolgozott. Volt kántor, nevelő, rektor, nyomdai korrektor. Némethonban alapított családot. 1624-ben Betheln Gábor hazahívta. Előbb Kassán élt, majd Kolozsvárott telepedett le, ahol pestisben halt meg 1634 januárjában.

Rendkívül termékeny szellemi munkás volt. Számos műve között a legfontosabbak:

Dictionarium latino-hungaricum. (Nürnberg, 1604.) Dictionarium ungarico-latinum. (Uo. 1604.) Novae grammaticae ungaricae... libri duo. (Hanau, 1610.) Lexicon latino-graeco-hungaricum (A latin-magyarnek göröggel pótoltt átdolgozása). (Uo. 1611.)

Lexikonjaiban és nyelvtanában elsőként rendszerezi a magyar nyelvet a maga egészében: szó- és kifejezés készletét, hang-, alak-, és mondattani valamint helyesírási jelenségeit.

Kiadja kisebb formátumban a Vizsolyi Bibliát két alkalommal: Hanau, 1608; Oppenheim, 1612.

1624-ben lefordítja és kiadja Kálvin *Institutio* című művét: *Az keresztyéni reliigióra és igaz hitre való tanítás*. E munkát Bethlen Gábor és I. Rákóczi György támogatta. Szencinek ez a nagyszabású fordítása az első nagy ívű magyar nyelvű értekező próza.

Fordított még imádságokat, prédikációkat és katekizmusokat is magyarra latinról és németről.

Összefoglalva mondhatjuk: ***Szótára, nyelvtana a tudatos és programszerű nyelvfejlesztés eszköze lett, amely kihatott hosszú évszázadokra; Bibliakiadásai nélkül nem válhatott volna az Ige az üldözött, elnyomott protestáns magyarság megtartó erejévé; Institutio-fordítása a magyar tudományos próza egyik legelső nagyszabású kísérlete s egyúttal Kálvin életművének a szélesebb hazai társadalmi rétegekhez való közelvitele.***

Psalterium Ungaricum. Szent Dávid Kiralynac és Prophetanac százötven Soltári. Herborn, 1607.

Magyar nyelven a zsoltár a 15-16. század fordulóján tűnik fel, a verses zsoltár pedig reformátoraink parafrázisaiban jelenik meg, s mintegy 110-re terjed ki. A harmadik reformációs nemzedék jeles alakja, Szilvásújfalvi Imre adja 1602-ben ennek a zsoltárköltészetnek a bírálatát. (Keresztyén Énekek, Db. 1602, Elöljáró beszéd.) Hiányolja a teljességet, kifogásolja a fordítási hibákat, illetve számon kéri a fordítási hűséget: „...az bötütől gyakorta messze járnak” - amint írja; formailag sok hibát talál bennük: „...sokban semmi mesterséggel való ritmus nin-

csen.” Ujfalvi Imre ismerte a genfi zsoltárokat, s biztatott azok magyar nyelvre való átültetésére: „Drága, hasznos és dicséretes dologban munkálkodnék, aki ezt elvégezné.”

Molnár Albert is ismerte korának magyar – és nem magyar – zsoltárköltészetét. 1598-ban ezt jegyezte fel: „Heidelbergában, mikor a kollégiumban igen nagy szükségben éltem, így kezdtem az évet. Január 1-én, vasárnap reggel négy órakor felébredvén, zsoltárokat énekeltem az ágyban, magyarul, latinul és németül egészen öt óráig.” Nemcsak ismerte és énekelte, hanem becsülte is ezeket a zsoltárokat – s ezt nem szokták emlegetni, csak a kritikai észrevételeit –, ezért hát halljuk őt magát: „Mert látom, hogy fő emberek által az Soltárnak nagy része meg vagy fordítva... kik közül az én tetszésem szerint legszebbek az Szegedi Gergelyé és Sztárai Mihályé, vadnak Istennek hála egyéb szép énekek is.” Igaz, hogy vannak olyanok is, amelyek „igen paraszt versekben vadnak foglalva”. Nincs azonban szervesen együtt mind a 150 zsoltár, így hát ennek közreadására vállalkozik igényes verselésben.

Szenci munkájának alapja Clément Marot és Théodore Béza alkotása mellett Ambrosius Lobwasser német fordítása volt, de igen szembevetendő a Károli Bibliai zsoltárainak nagymérvű hatása. Teljesítménye egyedülálló: 130 különböző dallamra, változatos versformákban 90 nap alatt készült el a magyar zsoltároskönyv.

Szenci Műve közel egy időben született más európai népekével, 1607-ben jelent meg, de 1603-ból ismerjük a legkorábbi adatot a fordítás tervéről. Az európai tudományos közvéleményben hamar köztudomást nyert. Johann Heinrich Alstedt héber zsoltárainak előszavában már 1609-ben megemlékezik Szenci művéről, Martin Opitz 1626-ban az európai irodalom zsoltárrói között feltünteti Molnár Albertet is.

Szenci Molnár zsoltáraiban erő van, különös ószövetségi, prófétaerő. Molnár Albert megtalálta az ószövetségi hangot, s ráadásul a magyar nyelvben van valami ótestamentumi zengés – amint Németh László megállapította –, s ez különösen is hozzájárult fordításának biblikus elmélyítéséhez. Áprily Lajos hasonló következtetésre jut: „Zsoltárfordítása jelképes ötvözet: örök bibliai tartalom, nyugat új színvonalat követelő zenei formáiban, a keleti eredetű magyar nyelv leggyökeresebb ízével s legtehetségesebb kifejező eszközeivel szólal meg.”

Szenci Molnár zsoltárainak hatása is egyedülálló. A 20. század közepéig több mint száz kiadást ért meg a magyar nyelvű 150 genfi zsoltár. Az üldözések idején a bennük megfogalmazott **egyéni és közösségi sorsélmény** miatt a magyar reformátusság számos darabját igen közel érezte magához (35. Perelj, Uram, perlőimmel...; 79. Öröködbe, Uram, pogányok jöttek...; 137. Hogy a babiloni vizeknél ültünk...).

Kezdetben voltak gondok a magyar fülnek idegen francia dallamok befogadása körül. Misztótfalusi Kis Miklós 1686-ban kiadta a Szenci-zsoltárokat, s többek között ezekkel a szavakkal ajánlotta: „Tanács-adásom ez: Igyekezted a’ Soltároknak igaz nótájokat követni. Minem tsak tzifraságul tétetnek a’ Psáltériumba a’ Kóták.”

A 18. századtól népszerűvé vált zsoltárdallamokra más szerzők (Ráday Pál, Losonczy István, Szőnyi Benjámín) énekszövegeket írtak, ezzel tovább erősítették egyes zsoltárdallamok meggyökerezését. A debreceni kollégium Kántusa *Maróthi György* kezdeményezésére, majd a pataki diákok énekkara is Goudimel négyszólamú feldolgozásában szólaltatták meg a genfi zsoltárt magyarul a 18. században. A 90. zsoltár a 19. századtól töltött be kiemelkedő szerepet a református temetéseken.

Szenci zsoltárainak hatása végig húzódik a magyar irodalom történetén.

Ady Endre: Sötét vizek partján

Ültem partjain Babylonnak
S ültem már partjain a Gondnak.
[...]
Ülök, csapdos ár és hideg szél
Babyloni sötét vizeknél.

Dsida Jenő: Psalmus Hungaricus

Nagy, éjsötét átkot mondok magamra,
verset, mely nem zenél,
csak felhörög,
eget-nyitó, poklot-nyitó
átkot, hogy zúgjon, mint a szél,
bőgjön, mint megtépett-szakállú vén zsidó
zsoltáros jajgatása
Babylon vizeinél:

Epévé változzék a víz, mit lenyelek,
ha téged elfelejtelek!
Nyelvemen izzó vasszeget
üssenek át,
mikor nem téged emleget!
Húnyjon ki két szemem világa,
mikor nem rád tekint,
népem, te szent, te kárhozott, te drága!

A zsoltáros hagyomány továbbélése során áttörte a felekezeti határokat is. A római katolikus Dsida Jenő és Juhász Gyula vagy az evangélikus Reményik Sándor költészetére egyaránt hatott.

Juhász Gyula: Könyörgés szabadulásért [Ezt a verset Illés Lajos megzenésítette 1996-ban (Cantus Hungaricus)]

Nyomorok mélyéből, bánatok éjéből,
Fölkiáltunk Hozzád a kietlenségből,
Ura seregeknek, atyja igazaknak,
Mutasd meg hatalmad földi hatalmaknak.
Vérünket ontottuk, könnyünket öntöttük,
Rettenetes évek zúgtak el fölöttünk,
Fejünk koronája lehullott a porba,
Reményünk vetését vihar eltiporta.

Jöjjön a hajnal
Új diadallal,
Jöjjön az élet,

Szóljon új ének,
Hallelujázzon
Minden e tájon!

Kelettől nyugatig neved áldja minden,
Régi fényt, új lángot adj nekünk, nagy Isten!
Pogányok jöttek be szent örökségedbe,
Istenünk, hová tűnt szívünk régi kedve.
Égi madaraknak lakomája lettek,
A földi vadaknak martalékul estek,
Vérüket ontották, könnyüket öntötték,
Akik szent hazánkat igazán szerették.

Reményik Sándor: És a szívem is elhagyott engem

Ez a legnagyobb bűn.
Ez a legszörnyűbb büntetés.

S a legnagyobb nyomorúság is ez:
Elhagyott engem az én szívem is.
[...]

Mert bajok vettek engemet körül,
És a bajoknak szere-száma nincsen,
És utolértek az én bűneim,
És bűneim beláthatatlanok,
Hajszálaimmal el nem hullanak,
S elhagyott engem az én szívem is.
[...]

Fodor András szép verse is hordozza Szenci Molnár örökségét:

Zsoltár

Igen, tudom, az orgonát
szétroncsolta a háború.
Nem nézem meg, mi lett belőle.
Hadd szóljon bennem úgy, ahogy rég;
hullámzó, kettős billentyűsorok,
fogantyúk porcelán gombái mellett jobbra, balra
ott állunk: Papp Jóska meg én.

Felröptetve a kotta vakírását,
túlharsogva a sípok lihegését
fújjuk a dallamot előre,
két stiglic-torkú kerub.
hangunk meredeken vetődő szárnya közt
lehunyt pillákkal imbolyog, száll
Mesterünk feje.

Igen, tudom, a háború!
Elakadt melle fujtatója...

Elementek mind a számrakók,
a karzat kórusa.
Szemközt,

bársonypalástját bal karjára csapva,
fejér falból nem lép ki többé
a Nagytiszteletű.

De mi csak fújjuk rendületlen,
csikaró szesz gőzében állva,
szövetkezeti irodában,
kopár bútorok ijedt zavarában, –
volt urasági udvar
homokjában tipródó lábak,
csuromvíz ingek,
egy-nyári táncok
csörgése fölött.

Fújjuk, hogy amit akkor
két harsány hang zenéje
egymást röpítő szárnyon írt
az égre,
Lantban, hegedűben,
Cimbalmi zengésben
Magasztaltassék.

Huszedik századi zeneszerzőink Kodály Zoltánnal az élen művészi feldolgozásaikkal mélyít-
tették el a magyar nyelvű genfi zsoltár hatását.

A puritanizmus Magyarországon

A puritanizmus angliai eredetű mozgalom. I. Erzsébet (1559-1603) uralkodását megelőzően bontakozott ki, és uralkodása idején erősödött meg Angliában ez a vallási-politikai mozgalom. Mivel az anglikán egyházban sok római katolikus maradvány volt, a puritánok már a 16. században felemelték ezek ellen szavukat. Céljuk az volt, hogy megtisztítsák az egyházat (purus = tiszta → puritán), tovább reformálják, és megteremtsék a tiszta keresztyén életstílust. Arra törekedtek, hogy minden fölösleges liturgiai elemet eltávolítsanak, és Kálvin tanításához ragaszkodva, elmélyítsék a személyes kegyességet. Míg az európai protestáns mozgalmak hajtóereje hittani alapokon állt és szervezetileg valamint gyakorlatban teljesen elvált a katolikus egyházszervezet modelljétől, addig az angol reformáció az egyházat teljes egészében a monarchia vezetése alá vonta, és így legtöbb gyakorlatát megőrizte, ami a puritánok szemében a hittan politikai alárendeltségét jelentette. Kifogásolták a templomok dísz tárgyait, a miseruhát, az orgonát, a térdhajtást pedig bálványozásnak tekintették. A római katolikus maradványok elleni tiltakozás mellett elvi kritikájuk is volt az egyház intézményi formáira nézve. Így tiltakoztak a püspökség ellen, és Genfre, meg Strassburgra hivatkoztak, ahol csak presbitérium volt. Tiltakoztak a nagy állami befolyás ellen is. Nem tartották helyesnek, hogy a király töltsen be az egyházfő tisztét. Minden kérdésben abból indultak ki, hogy mit parancsol Isten a Bibliában. Úgy vélték, hogy ami nincs a Bibliában, azt nem kell elfogadni vagy megtartani az egyházban.

A puritán-presbiteriális elv túlfeszítéséből alakult ki az independensek vagy kongregacionalisták csoportja. Alapvető jellemvonása volt, hogy az államegyházi rendszer minden formáját elvetette. A gyülekezet csak igaz hívőkből és szentekből állhat, és minden más gyülekezettől független (independens). A gyülekezetek között legfeljebb alkalmi szövetség lehet, de országos egyházalkotmány kialakítása nélkül. A gyülekezetben mindenkinek, aki a Szentlélektől indítást nyer, jogában áll beszélni Isten dolgairól. Szilárd szertartásokat, hitvallásokat az ecclesia semper reformari debet (az egyháznak szüntelen reformálódnia kell) elve alapján nem ismertek el. Egyébként azonban a kálvini teológia tanításait fogadták el. Mások mérsékeltabb álláspontot képviseltek, amennyiben presbiteriánusok voltak, de elfogadták az országos egyház szervezetét.

Magyarországra a holland és angliai egyetemeken megfordult magyar diákok hozták el a puritanizmus eszméjét. *Tolnai Dáli János* – később sárospataki tanár – 15 társával Londonban, 1638 februárjában Londonban írásbeli nyilatkozatot tettek arról, hogy elkötelezték magukat az életszentségre – Isten „szentségének életünkbeli követésére” – ahogy írták, „mert Angliában nagyságos dolgokat cselekedett az mi undok és bűnös lelkünkkel”. Ugyanakkor szövetséget kötöttek, hogy abban egymást támogatni és segíteni fogják, nehogy eltántorodjanak. A magyar puritanizmus tartalmi lényege, a gyakorlati keresztyén élet, az Isten dicsőségét kereső cselekvés kerül előtérbe a tan gépies ismételtetésével szemben. Ebben jelen van a teljes ember, nem csak a maga értelmi, hanem *érzelmi* valóságával egyaránt. Sőt ez utóbbi gyakorlatilag fontosabb, mert a kegyesség, a pietas erősen érzelmi kifejeződést hordoz. Krisztus egy, egyetemes egyháza a gyakorlati valóságban nem nagy földrajzi területet átfogó szervezetben él, hanem az egy-egy helyre letelepedett, egymással önkéntes szövetségre lépett hitvallók gyülekezeteiben.

A magyar puritánok az életszentség gyakorlati megvalósulását tekintették fő célnak. Ennek érdekében kifejezetten hétköznapi-gyakorlati problémák megoldását tűzték ki célként.

- Az egész élet istentisztelet – ennek érdekében ösztönözték a mindennapos házi istentiszteletek bevezetését a családfő vezetésével.

- A megszentelődésben fontos szerepe van a Szentírás rendszeres olvasásának, ezért törekedtek a mindennapi nyilvános könyörgések – a templomban reggel és este – megtartására.
- Sürgették az anyanyelvi kisiskolák felállítását, hogy mindenki megtanulhasson olvasni.
- Kezdeményezték a nyilvános kisiskolák megszervezését a lányok számára.
- Kezdeményezték a presbiteri rendszer bevezetését, s ezzel a gyülekezet kormányzásának elválasztását a világi kormányzástól.
- Változtatásokat sürgették a liturgia területén is: gépiesnek tekintették a *Miatyánk* rendszeres mondását, ezért javasolták e szokás eltörlését; át kívánták alakítani az *úrvacsoraszertartás* szertartását, hogy kiküszöböljék a jegyek felemelését, s ennek érdekében bevezették „az első asztalt”, valamint a kenyér és bor vétele előtti imádságot.
- Ragaszkodtak ahhoz, hogy a keresztelezés csak istentiszteleti keretek között történhet meg, s az apa legyen jelen. Szokásban volt ugyanis, hogy a gyermekeket siettek gyorsan megkereszteltetni. A kerestszülők elvitték a parókiára, senki más nem volt jelen, még a szülők sem (az édesanya érhető okokból maradt távol.)
- A prédikációkban a gyakorlati keresztyén élet elmélyülését hangsúlyozták. A világi tárgyú példák halmozása helyett a szívhez szóló, kegyességre biztató alkalmazásokra törekedtek.

Az igehirdetések mellett megjelentek azok a művek – gyakran nyugati puritán szerzők fordításaiként – amelyek alkalmasak voltak az egyéni kegyességi élet építésére.

Medgyesi Pál: Praxis pietatis (Debrecen, 1636.) Lewis Bayly művének fordítása. A hitvallások megtartása mellett a kegyességi élet fontosságát hangsúlyozza és ad hozzá gyakorlati útmutatást, amint az alábbi példa mutatja:

Rövid tanítás a szent Bibliának esztendőnként könnyű, hasznos és idvességes átolvasása felől

De mivel miképpen hogy az imádkozásnak lelke a hit, azonképpen az Isten Igéjének olvasása felől és afelől való elmélkedés szülője annak, annak okáért minek előtte reggel könyörögnél, olvass egy részecskét el az ISTEN Könyvéből, és azután valami kevés ideig elmélkedjél magadban és lásd meg minémű nagyságos dolgok adatásának abból elődbe:

Mint *először*, minémű jó tanácslás, avagy intés vagy on abban a részben a jócselekedetek és a szent élet felől.

Másodszor, minémű fenyegetések íratattak meg az ilyen, avagy amolyan bűnök ellen és az Istennek az ilyen, avagy amolyan embereken esett büntetésének, avagy bosszúállásának mily rettenetes példái legyenek abban megírva.

Harmadszor, micsoda áldásokat ígér az Isten a tűrőknek, a jámboréletűeknek, a könyörületeseknek, az alamizsnáldóknak, az Ő szolgálatában áhítatoskodóknak, a szeretetűeknek [szeretetteljeseknek], a hívőknek, az Istenben bizakodóknak és több efféle jóságos elekedetűeknek.

Negyedszer, minémű kegyelmes szabadításokat cselekedett Isten, és mint áldotta meg azokat, kik öneki igaz és áhítatos szolgálói voltak.

Ötödször, mindezeket te magadra szabjad s ne is olvass semmit a Bibliából csak história kedvéért, hanem mindmegannyi hozzád az égből küldött leveleit Istenednek úgy fogadjad, mert valamik megíratattanak, a mi tanúságunkra íratattanak meg. (Róm 15,4)

Hatodszor, valamit annak okáért olvass, szintén oly nagy reverentiával [tisztelettel] olvasd, mintha az Isten maga állana feletted és Őfelsége szólaná mindazokat az ígétet tenéked, Ő maga serkengetne azoknak a jóknak cselekedetére és az ilyen, vagy amolyan bűnöknek eltávoztatására, elhitetvén magaddal, hogy ha ugyanazon vétek (melyet olvassz) találhatik tebenned is, megtérés nélkül tereád is hasonló büntetés következik, de ha hasonló kegyes és szent életbe foglalod magadat, hasonló áldásaival áld meg az Isten tégedet is.

Egyszóval: valamit a Bibliában olvassz, szabjad e két kiváltképpen való dologra, úgymint hitednek megerősítésére és megtérésednek növelésére, mert miképpen e két rövid ige: *Sustine et Abstine*: szenvedj és tartóztasd meg magadat (Epicteti dictum) a jó filozófusoknak epitomeok [tanításuk lényege] vala, így ezek: CREDE et RESIPISCE: *Higj és térj meg!* summája az egész keresztyénségnek.

Medgyesi I. Rákóczi György udvari papja volt Gyulafehérváron, majd az özvegy fejedelemszony Lorántffy Zsuzsannáé Sárospatakon. A fejedelemszony jeles pártfogója volt a magyar puritánoknak. Az ő számára fordította Medgyesi a Lelki Ábécé (Debrecen, 1645) című munkáját, melyet a keresztyén családi nevelés céljára készített.

A puritanizmus nagy vitákat váltott ki. Ezért I. Rákóczi György zsinatot hívott össze (Sztármárnémeti nemzeti zsinat, 1646). A zsinat elítélte ugyan a puritán „újításokat”, ennek ellenére elismerte jogosságát több kezdeményezésnek: naponkénti bibliaolvasás, lányok iskoláztatása, presbitérium biblikus volta.

A puritanizmus elmélyítette a személyes kegyességet, a hitvallásos életet. Amikor az üldözés során a gyülekezeteket megfosztották lelkipásztoraiktól, azok képesek voltak megszervezni egyéni vallásos életük folytatását.

P R A X I S P I E T A T I S.
 az az,
 Keresztyén embert, Isten tettzése szerént-valo járásra igazgató
K E G Y E S S E G G Y A - K O R L A S.
 Fordítatott ANGLIAI nyelvből: Esimmár ötödför, az e'kédekben éfett mindennemű hibáktól meg-úfztultan, főt fok helyeken meg-is jobbultan: az Authornak szép és igen fzükséges Elöl-járó-befzédével edgyütt, ki-bo-tsáttatott
 ugyan
M E D G Y E S I P A L
 Ur Jefus Christus edgy-ügyü Szolgája által.
 A' jobbétáfok ez ötödik nyomtatásban, a' követezendő level-fzálon adattatnak elődben.
 1.Tim. 4. 8.
A' K E G Y E S S E G N E K I G E R E T I V A G Y O N.

L E L K I A B E C E.
 A Christus Oskolájában az alsó Rendben béállatandó Csecsemőknek
 KÖZÖNSEGSESEN; KIVALTKEPPEN
 penig
A' Méltóságos kegyes Fejedelem Afzfzonynak
L O R A N T F I S U - S A N N A N A K,
 apróbb Cselédgyének hafznokra.
Egy Isten-felő tudós Anglus Tanítónak irásából fordítatott.
Es most újjonnan ki-nyomtatott.

K E R E S D E N,
 Székeü Mihály által. Año Dc. lcc. Lxxxiv.

A református kegyesség a 18. században és az imádság-irodalom, különös tekintettel Ráday Pálra és Árva Bethlen Katára

A 18. századi magyar reformátusságra igen nagy hatást gyakorolt a puritanizmus örökségével összefonódott pietizmus (*református pietizmus*). A pietizmus német evangélikus talajon bontakozott ki a 17 század utolsó harmadában. Erőteljes hitvalló, kegyes életet alakított ki. Nagy hangsúlyt helyezett a megtérésre, megszentelődésre, az egyéni imaéletre. Amikor református pietizmusról beszélünk, akkor a pietizmus hatása mellett utalunk a puritánus örökségre és a kálvini teológiára, amelyben mindig is jelen volt az „Isten dicsőségére élésnek”, a magunk aktív önátadásának elvárása.

A 18. században a legfőbb jellemvonása ennek a kegyességnek az igen aktív egyéni imaéletben ragadható meg. Az emberek olyan áhítatos könyvekből imádkoztak, amelyek szívből jövő Isten-szeretetet, Isten iránti feltétlen bizalmat munkáltak. Ezek a művek többnyire fordítások voltak. A református pietizmusban tulajdonképpen egy sajátos protestáns misztikát fedezhetünk fel. A református pietizmus misztikusa nem vonul ki a világból, nem lesz remetévé, kegyessége nem pusztán kontempláció. Aszkézise a jótékonyság, az egyházépítés, a tudomány-pártolás. Amikor a világ megvetéséről vall, akkor ez alatt nem a teremtett élet leértékelését, hanem a hiábavalóság megtagadását, elutasítását érti. A magyar református misztikus tökéletesen egyetértett a hugenotta Osterwald értekezésével (megjelent magyarul 1745-ben), melyben a szemlélődő misztikának kemény kritikáját adja: „Mert az olyan kegyesség, amely csak abban áll, hogy az ember esmérje meg a maga semmiségét, és magát contemplatióban vagy hallgatásban (csendességben) tartsa, sokkal inkább szája ízint vagy a megromlott embernek, mint a valóságos szentség, amely őtet arra kötelezné, hogy ugyan valóban a dologhoz fogjon, hogy az ő bűneit megbánván, azokból megtérjen, és a maga életének megjobbításán s a keresztyéni jócselekedeteknek gyakorlásán munkálódjék.”

A református pietizmus egyfajta befelé fordulást is jelentett. A barokk művészete a római katolikus egyház harcra megújulását szolgálja ekkor nálunk is. A sokasodó – épített vagy protestánsoktól erővel elvett – római katolikus templomok belső terének kialakítása a vallásos ember lenyűgözésének a jegyében folyik. Erre a harcra katolicizmusra valóban bizonyos távolság tartással felel a református kegyesség. A diadalérzetet ugyanis hiába keressük benne. Ugyanakkor a barokk szellem mégis hatott a református vallásosságra. Bethlen Miklós vagy Bethlen Kata lelki megrázkódtatásainak előadására éppúgy jellemző a drámai hatóerő, mint a 18. századi nyomtatott vagy kéziratott könyörgésekre. A bensőséges érzelmek igen fontos szerepet kapnak a Krisztus-szeretetről bizonyosságot tevő vallomásokban. Ez azonban csak eszköz a lélek küzdelmeinek leírására és a mennyei boldogság vágyának megrajzolására. A barokk ízlés átszakította a belső gátakat, s a magas hőfokon égő hit érzelmekben gazdag kifejezése előtt nem volt többé akadály. Ez a hit azonban nem pusztán a puritanizmus vagy a pietizmus hatására mélyült el, létezett már az sokak életében a reformációtól kezdve nemzedékről nemzedékre. A puritanizmus és a pietizmus újabb lendületet adott és új kifejezésformákat kölcsönzött számára.

A református kegyességi irodalom kiemelkedő munkásai voltak: Wesselényi Istvánné Dániel Polixénia, a lánya Wesselényi Anna, Gyalakúti Lázár János, Bárczay Klára. Árva Bethlen Katáról és Ráday Pálról részletesebben szólunk.

Árva Bethlen Kata (Bonyha, 1700. nov. 25. – Fogaras, 1759. júl. 29.).

1717-ben anyja akaratából a katolikus Haller Lászlóhoz ment nőül. Noha a korábbi évtizedekben nem volt ritka a vegyes házasság Erdélyben, ekkorra a katolikus restauráció következtében komoly felekezeti feszültség alakult ki. Jellemző, hogy szerzetes eskette őket, ezért

Bethlen Kata nem volt hajlandó elmondani az esküszöveget. Férje pestisben meghalt 1719-ben, Kata élete kockáztatásával ápolta. Házasságuk nem volt boldog, ráadásul később a Haller család mindkét gyermeküket elvette az édesanyától. 1722-ben a református gróf Teleki József vette nőül, boldog tíz évet éltek együtt. Kisfiuk majd férje halála komoly megrázkódtatást jelentett Bethlen Kata számára. Özvegységében nevezte magát árvának.

Bethlen Kata vallásos életére a református pietizmus hatott leginkább. Számos kegyességi könyvet adott ki, diákokat taníttatott, lelkészeket, gyülekezeteket támogatott, közöttük Bod Pétert, a magyar református művelődés 18. századi kiemelkedő alakját. Gazdag könyvtárt gyűjtött, amit a nagyenyedi kollégiumra hagyott.

Előbb önéletírásából kiszedegetett imádságai jelentek meg (*Védelmező erős paizs*. Nagyszében, 1759.), majd önéletírása is. (*Életének maga által való rövid leírása*. Hely és év n.). Mindkettő több kiadást megért. Imádságai a nehéz életsors, a szenvedés tüzeiben születtek, így természetesen utat találtak a hitvallása miatt megalázott, meggyötört, vagy egyéni sorsában terhet hordozó református néphez. Rendkívül jellemző kegyességére az eleve elrendeléses üdvbizonyosság. Ez a predestinációs üdvbizonyosság és Isten előtt való érdem nélküliség olyan mély gyökereket eresztett a hitvallásos református gondolkodásban, hogy gyakran visszatérő fordulatként találkozhatunk őszinte megvallásával hosszú évtizedeken keresztül. Bethlen Kata így vall erről: „Hiszem azt is, hogy azoknak [az üdvözülők] számok közé én is még örök időknél előtte bérattattam, és hogy énérttem az én Jézusom oly tökéletesen eleget tett, hogy ha szintén az egész világnak bűneit én cselekedtem volna is, de mégis azért a tökéletes áldozatért énnékem azok megbocsáttatnának...”

Haller László és Bethlen Kata

Ráday Pál (? , 1677. júl. 2. – Pécel, 1733. máj. 20.) Tanult Losoncon 1693-ig, közben egy évet Ráhón töltve, ettől fogva egy-egy évig Selmecebányán, majd Körmöcbányán folytatta tanulmányait evangélikus környezetben. 1700-ban jegyzőjévé választotta Nógrád vármegye. Csatlakozott II. Rákóczi Ferenc szabadságharcához, 1704-ben belső titkára volt a fejedelemnek, ő fogalmazta a „Recrudescunt” kezdetű híres kiáltványt. Követül is többször küldte Rákóczi északi és keleti udvarokhoz. Az erdélyi országgyűlés 1707-ben kancelláriai igazgatóvá tette. A szatmári békekötés után kérésére Rákóczi hazaengedte. Vezető szerepet játszott az országgyűléseken, különösen a református és az evangélikus egyház érdekében. Egész életében a nehéz helyzetben lévő református egyház védelmében munkálkodott, annak egyetemes főgondnoka volt.

Nagy könyvgyűjtő volt. „*Lelki hódolás... istenes új énekekkel*” c. műve már életében is több ízben megjelent (először Kassán 1710-ben). Eredetileg latinul írta a saját egyéni kegyességi életgyakorlata segítségével, majd felesége kedvéért magyarra fordította és énekekkel kibővítette. Saját maga is szerzett éneket a korban népszerű egyházi dallamokra.

Költői műveiben erőteljesen jelentkezik a menyasszony-misztika: Jézus Krisztus a hívő lélek vőlegénye. Ráday – miként a kor más kegyes embere sem – nem idegenkedett a Jézus-szerelem beteljesedésének erotikus kifejezésekkel való lefestésétől. Ráday Pál nem csak azt imádkozta, hogy „*te vagy az én mátkám, és én jegyesed vagyok: vonj magadhoz...*”, hanem boldog örömmel ad hangot a beteljesedés reményének is: „*Osztán bátran ölelgetlek, Szívem kebelébe teszlek, Lelkem ágyába fektetlek, Ölemből el nem eresztlek.* Nála is fontos az Isten örök kiválasztásában megnyilvánuló hit: „*Hiszem pedig, hogy ezen hitre öröktől elválasztottál engemet.*”

Ráday Pál (Mányoky Ádám festménye)

A református egyház a 19. század második felében és Arany János

A 19. század második felének kezdeti éveit az önkényuralommal folytatott küzdelem jellemezte. A császári hatalom megvonta a református egyháztól is a gyülekezési jogot, aminek értelmében nem lehetett presbiteri gyűléseket tartani. Ezzel lényegében az autonóm egyház-kormányzást tette lehetetlenné. Az egyházi testületeket rendőri felügyelet alá helyezték. 1856-ban megalkotta a kormány a két magyarországi protestáns egyházra érvényes egyházi *törvénytervét*. Ennek legfontosabb pontja a református és evangélikus 5–5 tagú *császári-királyi főkonzisztórium* felállítása volt: ezeknek tagjait a császár nevezte volna ki életfogytiglan s az állam fizette volna. E főkonzisztóriumok gyakorolták volna nemcsak a legfőbb állami felügyeletet, de a legfelsőbb fokú egyházi bíraskodást is. Miután a szlovák evangélikusok kivételével a tervezet ellen tiltakozott mindkét egyház, a főkonzisztórium tervét elvetették, viszont császári nyílt parancs (pátens) formájában kihirdették a magyarországi protestáns egyházakra érvényes törvényeket. A pátens teljesen megfosztotta a reformátusokat (és evangélikusokat) az autonómiájuktól, igaz, hogy ezzel szemben állami anyagi támogatást ígért. A református egyház egyöntetűen visszautasította a tervezetet. Ezt a küzdelmet nevezük *pátens harc*-nak. Balogh Péter tiszántúli püspökhelyettes, Révész Imre, Ballagi Mór teológiai tanárok, Vay Miklós, Tisza Kálmán főgondnokok, Zsarnay Lajos sárospataki tanár állt az élén ennek a küzdelemnek. Az ellenállás sikeres volt, 1860. május 15-én a császár visszavonta a pátent.

A másik jelentős küzdelem az iskolaügy területén zajlott le. Az 1850-ben megjelent iskolaügyi rendelet (Entwurf) súlyos helyzetbe hozta a kollégiumokat és a gimnáziumokat. A tanügyi feltételek előrelépést jelentettek – érettségi bevezetése, tanszékek bővítése, képzett tanárok alkalmazás – viszont oly rövid határidőt szabott a rendelet, hogy neves iskoláink elvesztették nyilvánossági jogukat. Komoly anyagi és szellemi erőt mozgósítva, a református egyház meg tudta menteni ősi kollégiumait és gimnáziumait. Kiváló személyiségek kerültek a tanári katedrákra: Arany János nagykőrösön, Lévay József Miskolcon, Erdélyi János Sárospatakon stb.

A kiegyezést követően szabadon szervezhette életét a református egyház. 1881-ben Debrecenben zsinatot tartottak, amely – most már az erdélyiekkel egyesülve – létre hozta az egyház országos alkotmányát. 1885-től három rangidős püspök az országgyűlés felsőházának, a főrendi háznak tagja lett.

Miközben az egyház a politikai életben sikeresen küzdött, a belső teológiai közegben és a gyülekezetekben komoly problémák halmozódtak fel. A gyülekezetek és a lelkipásztorok között jelentős feszültség alakult ki az anyagiak terén. A református egyház gyakorlata a modern kapitalizmus korában még mindig feudális formákat hordozott (párber). A jobbágyfelszabadítás után a paraszti közösségek úgy érezték, hogy a „papok uralmától” is meg kell szabadulniuk. Sok-sok gyülekezetben igyekeztek csökkenteni a lelkészi javadalmakat. A lelkipásztori hivatás presztízse jelentősen csökkent. Gondot jelentett az is, hogy a tanítók és a lelkészek javadalma között jelentős különbség volt a lelkészek javára, amit a tanítók kifogásoltak. A helyzeten valamit könnyített az, hogy 1882-ben a református egyház elfogadta az állami fizetés-kiegészítést, a kongruát.

E korszakban már alig volt nyoma a 18. századi református pietizmusnak. Igaz, hogy a nép között igen kedvelt volt Szikszai György munkája a *Keresztyén tanítások* (1786), mely számos kiadást ért meg. A lelkészek nagyobb része és az értelmiség viszont a teológiai liberalizmus jegyében a kultúra és az erkölcs műhelyének tekintette az egyházat. A Szentírás tekintélye jelentősen csökkent, a gyülekezeti életben az olvasókörök és a dalárdák tevékenységén volt a hangsúly. A század közepén megindult ugyan a belmisszió (Skót Misszió Pesten 1841-től), majd Szabó Aladár munkássága (1884-től) de igazi hatását majd csak a huszadik században lehet tapasztalni. A teológiai liberalizmussal szemben a református ortodoxia igyekezett védeni a hagyományos reformátori teológia értékeit. Ennek jegyében írta meg idős Révész Imre *Kálvin élete és a kálvinizmus* című művét és adta közre 1864-ben.

Arany János ősei az erdélyi fejedelmektől kaptak nemességet (Bocskai István, I. Rákóczi György). Arany azonban már nemességüket elvesztett bihari hajdúparasztkok világából származott. Nagyszalontán született 1817-ben, és csodával határos, hogy a mélységből indult, kivételes értelmű fiatalember hogyan volt képes olyan nagy és sokoldalú műveltségre szert tenni, miként sajátította el olyan nyelvi kultúrát, hogy férfikorára már otthonosan olvassa a latin, görög, német, angol és francia irodalom remekeit. Bibliás, zsoldáros családban nevelke-

de, még nem járt iskolába, de a zsoltárokat, bibliai történeteket már kívülről tudta, folyékonan olvasott. Valószínű, hogy a családjában tovább élt a 18. század bibliás-áhitatos kegyessége: családi istentiszteleteket tartottak, gyakorolták a bensőséges, személyes imaéletet. Költészetében sokszor visszaköszön ez a gyermekkor:

Mert szegénynek drága kincs a hit.

Túrni és remélni megtanít:

[...]

Lelj vigasztalást a szent igében:

„Bujdosunk e földi téreken”.*

Kis kacsóid összetéve szépen,

Imádkozzál, édes gyermekem.

(Fiamnak)

(*Zsidókhöz írt levél 11,13.)

Nagyszalontán, majd 1833-tól Debrecenben tanult. Festő esetleg szobrász akart lenni, még a színésszettel is próbálkozott.

Irodalmi pályafutása 1845-ben *Az elveszett alkotmány* című satirikus eposszal kezdődött, de igazán ismertté az 1846-ban készült *Toldi* tette.

A szabadságharcban nemzetőr volt. 1851-től nagykőrösi tanár. 1858-tól a Tudományos Akadémia tagja, 1865-től titkára, 1870-től főtitkára. 1860-tól a Kisfaludy Társaság elnöke. 1882. október 22-én hunyt el Budapesten.

1840-ben házasodott meg, gyermekei Juliska és László, aki maga is jeles költő lett. Juliska fiatalon meghalt, ami Aranyt nagyon megrázta. Leányát elsirató verse azonban a költő hitét is kifejezi:

Juliska sírkövére

Midőn a roncsolt anyagon

Diadalmas lelked megállt;

S megnézve bátran a halált,

Hittel, reménnyel gazdagon

Indult nem földi úton,

Egy volt közös, szent vigaszunk:

A LÉLEK ÉL: találkozunk!

Arany életében sok szenvedés volt, küzdött hosszú ideig súlyos testi betegségekkel, érzelmi-
leg rendkívül megviselte a szabadságharc bukása, különösen Petőfi halála. Mégis jellemző,
hogy nem esik kétségbe, hanem a legnehezebb megpróbáltatások között is vallja:

Gyermek-szívvvel, öntudatlan

Nyugszom meg e gondolatban,

Hogy övéit el nem hagyja,

Ki mindnyájunk Édesatyja.

(Itthon)

A predesztinációs gyökerű *gondviselés* hit lényeges eleme Arany világképének.

És kiment a néphez, és hirdette annak:

Örvendj, népem, örvendj! adj hálát Uradnak!

Adj hálát az élő, egy, igaz Istennek:

Mert megadta végét a veszedelemnek.

(Szent László füve)

„Ki ruházta fel a mezők liliomát?
Ki visel hű gondot az égi madárra?
Útlan bujdosónak ki vezérli nyomát?
Kit nevez atyjának az atyátlan árva?
Él még a jó Isten! ő engem is szeret.
Megadja, ha kérem, a *mai* kenyeret.”
(Az első lopás)

A reformáció örökségeként tovább élő kegyelmi kiválasztás gondolata sem idegen lelki alkától. Szépen beszél erről a *Szondi két apródja*. (S egyben a bibliai háttér is felvillan.)

...S hogy feljöve Márton, az orosz pap,
Kevély üzenettel a bős Ali küldte:
Add meg kegyelemre, jó Szondi, magad!
Meg nem marad itt anyaszülte.
[...]
Mondjad neki, Márton, ím ezt felelem:
Kegyelmet uradtól nem vár soha Szondi,
Jézusa kezében kész a kegyelem:

Egyenest oda fog folyamodni.
[...]
Apadjon el a szem, mely célba vevé,
Száradjon el a kar, mely őt lefejezte,*
Irgalmad, oh Isten, ne légyen övé,
Ki miatt lőn ily kora veszte!
(*Zakariás, 11,17!)

Költészetének szerves része a *biblikus* szemlélet. Különösen balladáiban, de más verseiben is tetten érhető a *puritán erkölcsösség*, a bűn-bűnhődés szigorú törvénye. A vádló lelkiismeret felébredésének különös példája az *Ágnes asszony*:

„Mocsok esett lepedőmön,
Ki kell a vérfoltot vennem!
Jaj, ha e szenny ott maradna,
Hová kéne akkor lennem!”
Oh! irgalom atyja ne hagyj el.

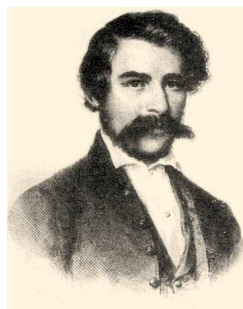
Összenéz a bölcs törvényszék
Hallatára ily panasznak.
Csendesség van. Hallgat a száj,
Csupán a szemek szavaznak.
Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.

„Eredj haza, szegény asszony!
Mosd fehérre mocsokos lepled;
Eredj haza, Isten adjon

Erőt ahhoz és kegyelmet.”
Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.

S Ágnes asszony a patakban
Lepedőjét újra mossa;
Fehér leplét, tiszta leplét
A futó hab elkapdossa.
Oh! irgalom atyja, ne hagyj el

Mert hiában tiszta a gyolcs,
Benne többé semmi vérjel:
Ágnes azt még egyre látja
S épen úgy, mint *akkor éjjel*.
Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.

A biblikus örökség továbbélése Ady Endre költészetében

Ady Endre Érdmindszenten született 1877. november 22-én. Először a helyi református-, majd katolikus elemi iskolába járt. 1888-tól a nagykárolyi piarista-, 1892-től a zilahi református gimnáziumban tanult. Debrecenben kezdte jogi tanulmányait, majd a pesti jogi karon fejezte be. Végül mégsem jogász, hanem újságíró lett. Budapesten hunyt el 1919. január 27-én. Élete rendkívül ellentmondásos volt. Már diákkorában bohém életet élt, nagyváradi újságíróként pedig elkapta az akkoriban lényegében még gyógyíthatatlannak számító szifiliszt. A kezelése során annyira legyengült a szervezete, hogy végül tüdőgyulladás okozta halálát. Költőként kiemelkedő, újat hozó, zseniális egyéniség. Szinte messiási öntudattal bír az irodalom mezején.

A kor református értelmisége vitatkozott a protestantizmus lényegéről (Móricz Zsigmond, Szabó Dezső). „A kérdésföltevések és a válaszok kimondottan szekulárisak, kulturális, társadalmi és politikai szerepvállalásra vonatkoznak, azaz teljes öltözetében áll előttünk a kultúrprotestantizmusnak (nem egyszer kultúr-kálvinizmusnak) nevezett civilvallás, mely már a 19. században megképződött, de tételeit csak most fogalmazzák meg.” [Kósa László] Az egyházi élet is ennek jegyében folyt, annak ellenére, hogy kibontakozóban volt a belmisszió nyomán a vallásos elmélyülés, a személyes kegyesség pietisztikus formája is, ami csak majd a két világháború között nyer nagyobb tért a társadalomban. A századforduló társadalmának általános életérzésére még egyre inkább a materializmus és a nihilizmus nyomja rá a bélyegét.

Ady református családban született, édesanyja révén prédikátorok leszármazottja. 1916-17-ben a csucsai református egyházközség presbitere volt, amikor Boncza Bertával a községben lakott. Reformátusságáról és vallásosságának minőségéről már nem sokkal halála után éles vita dült. „Ő az új magyar pogányság magát tépő, véres körmű hívője”, bűnbánata meddő – írta meglehetősen keményen Adyról Ravasz László dunamelléki református püspök. Makkai Sándor kolozsvári püspök és író ugyanakkor Ady védelmére siet „Magyar fa sorsa – A vádlott Ady költészete (1927) című, nagyhatású művében. „Ady az egyetlen magyar vallásos költő... Nincs bűneit sirató, azokat megrendülve átélő és bánó, azoktól kétségbeesetten szabadulást kereső magyar költő, Balassit és Adyt kivéve”.

Akik igen közelről ismerték, Istenben hívő léleknek mondták: „Ady Istent hívő, prédikátorok tradícióit büszkén magának valló protestáns lélek” (Csinszka). „Ady Biblia-szerelme és öröklött papi gondolkodása vállalta... a tanúságot” (Dénes Zsófia).

Ady vallásossága tragikusnak mondható, mert ugyan jellemző rá a szenvedélyes keresés, de nem jut el a megnyugvásig, nem találja meg a megváltó Istent. Egész életét – Istenhez való viszonyát is – az ellentmondásosság hatja át. A teljes élet utáni vágy keveredik a szüntelenül kísértő halálfélelemmel és halálvágygal, az élet habzsolása az örökös magány érzésével. Önmagát szabadgondolkodóként határozta meg és nem hívőként, ugyanakkor *Isten az irodalomban* című cikkében (1910) így foglalt állást:

„Nem ismerek szebb szabadgondolkodást, mint az Istennel való nyugtalan és kritikus foglalkozást. Vagy - vagy: végre valaki vagy megtalálja, vagy véglegesen leszámol vele az emberi lét gyönyörű, elképzelhetetlenül nagy megkönnyebbülésére.”

Ebben a nyugtalan és kritikus keresésben Ady „nem jut fel a Sion hegyére, szomorúan sír csak alatta”. (Győri L. János)

Borzolt, fehér Isten-szakállal,
Tépetten, fázva fűjt, szaladt
Az én Uram, a rég feledett,

Nyirkos, vak, őszi hajnalon,
Valahol Sion-hegy alatt.

Egy nagy harang volt a kabátja,
Piros betűkkel foltozott,
Bús és kopott volt az öreg Úr,
Paskolta, verte a ködöt,
Rórátéra harangozott.

Lámpás volt reszkető kezemben
És rongyolt lelkemben a Hit
S eszemben a régi ifjúság:
Éreztem az Isten-szagot
S kerestem akkor valakit.

Megvárt ott, a Sion-hegy alján
S lángoltak, égtek a kövek.
Harangozott és simogatott,
Bekönnyezte az arcomat,
Jó volt, kegyes volt az öreg.

Ráncos, vén kezét megcsókoltam
S jajgatva törtem az eszem:
„Hogy hívnak téged, szép, öreg Úr,
Kihez mondtam sok imát?
Jaj, jaj, jaj, nem emlékezem.”
„Halottan visszajöttem hozzád
Én, az életben kárhozott.
Csak tudnék egy gyermeki imát.”
Ő nézett reám szomorún
S harangozott, harangozott.

„Csak nagyszerű nevedet tudnám.”
Ő várt, várt s aztán fölszaladt.
Minden lépése zsoldár-ütem:
Halotti zsoldár. S én ülök
Sírván a Sion-hegy alatt.

(Sion-hegy: Jeruzsálem legmagasabb halma, ahol Salamon király templomot építtetett. Számos zsoldárban szerepel, s az utolsó versszak világossá teszi ezt az eredetet. A „rórátéra harangozott” a nagykárolyi piarista gimnázium emléke: hajnali mise kezdőszava: harmatozzatok – Ézsaiás 45, 8.)

A Hiszek hitetlenül Istenben (1910) című költeményében is a hit paradoxona mutatkozik meg, hitelensége megvallása mellett ott van a hinni akarás vágya is. A kiábrándult, a valósággal megbékélni nem tudó költő Istenben akarja megtalálni a biztos pontot.

Hiszek hitetlenül Istenben,
Mert hinni akarok,
Mert sohse volt úgy rászorulva
Sem élő, sem halott.

Most minden-minden imává vált,
Most minden egy husáng,
Mely veri szívem, testem, lelkem
S mely kegyes szomjúság.

Szinte ömölnek tört szívemből
A keserű igék,
Melyek tavaly még holtak voltak,
Cifrázott semmiség.

Szépség, tisztaság és igazság,
Lekacagott szavak,
Óh, bár haltam volna meg akkor,
Ha lekacagtalak.

Hasonló életérzést fejez ki az **Istenhez hanyatló árnyék** című verse is, melybe beleszötte a 109. zsoldár szavait is:

Akaratomból is kihullassz,
Én akart, vágyott Istenem,
Már magamat sem ismerem
S Hozzád beszélni rontás fullaszt.

[...]
Megűzeték s nem nyugszom addig,
Míg hitedet meg nem nyerem,
Mert kockán van az életem,
Mint árnyék, mikor elhanyatlik.

Üldöztetésimben kellettél
S kerestelek bús-szilajon
S már-már jajomból kihagyom
Neved, mely szebb minden neveknél.

S hanyattatom, miként a sáska,
Mert csak Tenéked van erőd
S mert nem láttam régen előbb:
Nem szabad hinni senki másba.

Hegedűs Loránt szerint: „E vers záró sora az élő Isten megtalálásának örök visszhangos valómása”.

„Ady költői nyelvét az Ószövetség komor pátosza, a próféciák kemény és férfias hangja és látomásossága hatja át. Ebben a tekintetben a Károlyi-biblia mellett hatott rá a régi magyar költészet – s különösképpen is a prédikátori történelemszemlélet.” (Győri L. János)

Az Úr Illésként elviszi mind,
Kiket nagyon sújt és szeret:
Tüzes, gyors szíveket ad nekik,
Ezek a tüzes szekerek.

Az Illés-nép Ég felé rohan
S megáll ott, hol a tél örök,
A Himaláják jégcsúcsain
Porzik szekerük és zörög.

(Illés prófétát halálakor az Úr tüzes szekéren röpítette az égbe. 2Kir 2,11)

Ádám, hol vagy?

Oszlik lelkemnek barna gyásza:
Nagy, fehér fényben jön az Isten,
Hogy ellenségim leigazza.

Az arcát még titkolja, rejti,
De Nap-szemét nagy szájalommal
Most már sokszor rajtam felejtí.

(Olvasandó: 1Mózes 3)

„Az istenes Ady mindenek előtt: bibliás Ady.” (Hegedűs Loránt)

Egy régi Kálvin-templomban

Papunk ravasz, öreg bölcs,
Húsz éve is az volt már.
Templomunk Kálvin-templom,
Nincs benne cifra oltár,
A textus ma is Jézus
Épen úgy, mint húsz éve:
„Megtöretett a teste,
Megtöretett a teste,
Kiontatott a vére.”

Jártam turista kedvvel,
Vonatoztam, hajóztam,
De templom rég nem látott
Így, imádkozó pózban.
Be jó volna kacagni
Húsz év után megtérve:
„Megtöretett a teste,
Megtöretett a teste,
Kiontatott a vére.”

A hívek nagy, szent hittel
Figyeltek ott körültem.
Én, ha nem kacaghattam,
Legalább is röpültem.
Ámenre tértem vissza
Húsz évből az ígére:
„Megtöretett a teste,
Megtöretett a teste,
Kiontatott a vére.”

A Magyarországi Református Egyház Trianon után és egy erdélyi író portréja

A békediktátum következtében az 57 református egyházmegyéből 18 teljesen, 10 pedig félig a határon túlra került. Valamelyik utódállamban volt kénytelen élni a 2086 anyaegyház fele, lényegében tehát a lelkipásztorok és a hívek 50 %-a.

1920 elején előbb Takaró Géza kőbányai lelkész hívott össze konferenciát Budapestre. Az év első hónapjaiban a különböző belmissziói egyesületek is tartottak közgyűléseket, értekezleteket; a megközelítési utak-formák különbözősége ellenére is mindenhol a kibontakozás kérdése állt az érdeklődés homlokterében. Hangsúlyt kapott az a gondolat, hogy az „újjáépítés elvi megalapozásánál különös tekintettel kell lenni a *kálvinizmusban*, mint a keresztyénség legeszményibb történelmi típusában található princípiumokra”. A konferencia résztvevői egyetértettek abban, hogy a gondolat hangsúlyozására és részletes kifejtésére van szükség; ennek érdekében Sebestyén Jenő budapesti teológiai tanár 1920. április 4-én megjelentette a *Kálvinista Szemle* című hetilap első számát. E lap konferenciája indította el a *Péceli Kör* tevékenységét. Lelkipásztorok és presbiterek egy csoportja Forgács Gyula péceli lelkész vezetésével mozgalmat indított a nagy megrázkódtatáson átment reformátusság felébresztésére. A kör tagjai ünnepélyesen megfogadták, hogy minden erejüket egyházuk megújulásának szentelik, arra törekuszenek, hogy élő hitű egyháztagokat neveljenek munkatársul a gyülekezeti szolgálatba, s főképp, hogy a presbiterek is alkalmasak legyenek gyülekezetépítésre. Céljuk, hogy az egyházközség szűnjön meg kényszertagok tömege lenni, s válják öntudatos tagok önkéntes csatlakozásával létrejött hívó gyülekezetté, amelynek minden tagja aláveti magát az Isten Igéje és a testi közösség fegyelmezésének. A gyülekezet tagjainak önkéntes adományából tartsa fenn magát, s ne támaszkodjék olyan anyagi erőkre, amelyek nem Krisztus evangéliumáért való felelősségből fakadnak. A Péceli Kör *Reformáció* címmel, Forgács Gyula szerkesztésében lapot is indított, amelynek első száma 1920. október 31-én jelent meg.

Az 1920-as évek elején több oldalról is megindult az egyház megújulását célzó és szolgáló kibontakozási kísérlet, az „ébredési mozgalom”. Ezeknek a kísérleteknek – bár különböző árnyalatú teológiai alapról – közös hajtóereje a magyar református egyház talpra állítása, korszerű átszervezése, reformálása volt. Az egyik megközelítési vonal egyesületi jellegű, radikális, egyházközi, vagy egyházak feletti „interkonfesszionális”, vagy általános keresztyén úton; a másik erősen konfesszionális, az ún. *történelmi kálvinizmus* oldaláról igyekezett megközelíteni és elérni ugyanazt a célt.

A történelmi kálvinizmus állandó harcban állt az általában interkonfesszionális elveket valló, Sebestyén Jenő által „általános keresztyén”-nek nevezett belmissziós csoportokkal, mozgalmakkal, törekvésekkel. A református egyházhoz csak laza szálakkal kapcsolódó, de azért benne élő különböző irányzatok, egyesületek közötti, gyakran egymás ellen (is) folyó harcok igen sok energiát kötöttek le, emésztettek fel. Az a veszély is fenyegetett, hogy az egyesületi keresztyénségbe megy át a történelmi egyház minden értéke, maga az egyház pedig üres, hagyományos keret marad csupán. E kettős veszélyt Ravasz László (1921-től dunamelléki püspök) már az 1920-as évek derekán felismerte, s kimondta, hogy a belmisszió az egyház tevékenysége: önépítése egyének és intézmények által, hitvallása szellemében. A megszervezett és teljesen kiépített, kifejlesztett gyülekezeti élet a belmisszió. Az interkonfesszionális belmisszió munkatársai, evangélizátorai mindenkor valamelyik élő konfesszionális öntudatos, hitvalló tagjai legyenek, s az általuk felkeresett és megmentett lelkeket mindig vezessék el Jézus Krisztus valamelyik élő, történelmi, konfesszionális egyházához. Szállóigévé lett híres programja: „az egyházat missziósítani, a missziót egyháziasítani kell”. Ebbe a programba tartozott a szórványok gondozásának jelentősége is: mivel a magyar reformátusság jelentős része

szórványokban él, a szórványok felkarolását, gondozását, az egész magyar reformátusság ügyévé kell tenni.

Az 1930-as években az egyház érdeklődése is a falu felé fordult, annál is inkább, hiszen közismert tény volt, hogy az egyháztagság mintegy 80%-a falun él. A református sajtó és a különböző egyházi fórumok is egyre több cikkben, előadásban, hozzászólásban foglalkoztak a falusi gyülekezetek problémáival, a magyar faluval, a paraszti társadalom szociális és művelődési helyzetével. „Képzett vezetőket a falunak!” – hangzott mindenfelől. E téren a református egyház igen sokat, alapvető fontosságú kezdeményezéseket tett, és pedig elsők. Mindebben a Sárospataki Református Kollégium az élen járt. A falu jobb megismerése-megismertetése és szolgálatra való jobb felkészítése végett a sárospataki főiskola 1931/32. tanéve első félévében *Ujszász Kálmán* professzor vezetésével megindította faluszemináriumát, hogy a végzett fiatalok jobban tudják szolgálni a falut, főként annak kulturális és szociális megerősítésével, hogy az minél tökéletesebben betölthesse küldetését az egyház és a nemzet életében.

1935-ben Szabó Zoltán sárospataki professzor felvetette a gondolatot, hogy – amikor erre leginkább lehetőség nyílik – a falusi református fiatalokat is hívják be a kollégiumba. Ennek eredményeként – skandináv példák és főként a század eleji ifjúsági mozgalmak, különösen a Keresztyén Ifjúsági Egyesület tevékenysége tapasztalatainak felhasználásával – 1936 februárjának elején megkezdődött Sárospatakon az első népfőiskolai tanfolyam. Ez a – ugyancsak a sárospataki kollégiumból kiinduló – kezdeményezés is hamar országos mozgalommá erősödött.

A református egyház igen hatékony művelődési (*Imre Sándor*) és szociális (*Kiss Ferenc*) programot alakított ki. Az *Országos Református Lelkészegyesület*, az *Országos Református Presbiteri Szövetség*, a *Soli Deo Gloria Szövetség* és más egyesületek értekezleteiken szóvá tették, s a református lapokban is publikálták a szociális kérdésekkel kapcsolatos nézeteiket és megoldási javaslatukat.

A gyülekezetek nagyobb része továbbra is a tradicionális vallásosság keretei között élt. Az 1930-as évek közepén kezdett érvényesülni a lelkészképzésben Karl Barth svájci teológus új, biblikus irányt hozó hatása (Török István pápai, majd debreceni tanár, Czeglédy Sándor budapesti majd debreceni tanár, Vassady Béla sárospataki majd debreceni tanár, Nagy Barna sárospataki tanár).

A határon túlra szakadt részek között *Erdélynek* volt önálló hagyománya, ebből adódóan önálló egyházi programja is. Tavasz Sándor filozófus és teológiai tanár, Makkai Sándor író, teológiai tanár és püspök és mások vezetésével magas színvonalú, a megújulást munkáló egyházi munka bontakozott ki.

*

Makkai Sándor 1890. május 13-án született Nagyenyeden. Tizenhárom testvér közül a legfiatalabb. Elemi iskoláit Nagyenyeden és Kolozsvárt végezte, gimnáziumi tanulmányait Kolozsvárt, Nagyenyeden és végül Sepsiszentgyörgyön, ahol jeles eredménnyel érettségizett.

1908-1912 közötti években a kolozsvári teológiai főiskola s ezzel egy időben a kolozsvári tudományegyetem hallgatója volt. 1912-ben megjelent *Számadás* című verseskötete, amely egyben leszámolás is volt a poétasággal. Már teológiai évei alatt kitűnt szónoki képességeivel. 1912 decemberében Böhm Károly filozófia professzor irányítása alatt a kolozsvári tudományegyetemen bölcsészdoktori oklevelet szerzett pedagógiából, filozófiából és esztétikából cum laude eredménnyel, amelyet a teológiai tanulmányaival párhuzamosan végzett el.

1912. július 1-től két hónapig segédlelkészként szolgált szülővárosában, Nagyenyeden, majd

1915. október 31-ig kolozsvári középiskolai hitoktató lelkész.

1914 júniusában református lelkészi oklevelet szerzett jeles eredménnyel. Ravasz László meghívására a Református Szemle munkatársaként írta tanulmányait. 1915. november 1-től két éven át vajdakamarási (Kolozs m.) rendes lelkipásztori és a kolozsvári református

theologiai főiskolán vallásitanítás-tudományi előadói szolgálatban volt. Vajdakamarási élményeit írja meg a *Holttenger* című társadalmi regényében.

1917. szeptember 1-től 1918 augusztus 31-ig Sárospatakon teológiai tanár. 1918. szeptember 1. - 1926. április 17. között a kolozsvári református teologiai főiskolán a rendszeres teologiai tudományok nyilvános rendes tanára.

1921-ben Tavaszty Sándorral és Csíky Istvánnal megalapítja a *Vécsi Szövetséget*. Ez a lelkipásztorok egyesülete volt azzal a céllal, hogy összetartó, a Trianon után kisebbségi sorsba jutó erdélyi magyarságért küzdő lelkészeket formáljon.

1922-1924 között a kolozsvári református főiskola igazgatója. Az *Ördögsekér* című regényének 1925-ös kiadása püspöki választása előtt nagy egyházi, közéleti vihart kavart. 1926. április 17-én erdélyi református püspökké választják. Az egyházkormányzói tevékenységét bibliaiskolák, istentiszteleti rendtartás, magyar és egyházi iskolák megmaradásáért és alapításáért folytatott küzdelem, református kórház megeremtése és a Trianon utáni kisebbségi sorsba került társadalom minden fájó sebe és hiánya iránt érzett felelősség és féltő szeretet jellemezte. A püspöki évtizedben fejt ki egyre népszerűbb irodalmi munkásságát is. Regények és tanulmányok sora kerül ki tollából, többek között: *Táltoskirály, Sárgavihar, Magunk revíziója, Magyar fa sorsa*.

1936. május 15-én meggyengült egészségi állapota miatt püspöki állásáról lemondott, Magyarországra költözött. Expatriálása felkavarta az erdélyi közéletet. *Nem lehet* című írásában a kisebbségi sors lehetetlenüléséről ír, ennek megható kifejtése Reményik Sándorral való levelezésében követhető. Gróf Bánffy Miklós főgondnok az egyházkerületi közgyűlés nevében a Református Szemlében is megjelent megindító beszédében vett tőle búcsút.

1936-tól debreceni egyetemi tanár. Ebben az időszakban nemzetnevelői elkötelezettsége hangsúlyos.

1945-ben a *Tudománnyal és fegyverrel* című könyvéért perbe fogják háborús és néPELLenes bűntett vádjával. A népbírószági tárgyalásra írt védőbeszédét alátámasztják tanítványai tanúságtételei. A vádak aló felmentik.

1951-ben felmentik a konvent missziói előadói tisztsége alól. Úgy vonul be a Bethesda kórházba, hogy már nem kíván élni.

1951. július 19-én, 61 éves korában elhunyt.

Holttenger

„De aztán ott volt a mezőszégi lelkipásztori élet másik oldala is: a feneketlen sár, mely októbertől májusig tartott fogva, váltakozva mindent betemető hófúvásokkal; a sötétség, melyet a háborús ínség nemigen engedett még gyertyafénnyel sem enyhíteni; kínos, lassú vergődés az anyagi gondokból a csak alig jobbacska tisztességes szegénység felé; biztató látszatokra hirtelen következő csalódások emberek konoksága, kicsinyes önzése, ravasz anyagiassága, sötét babonái és rút erkölcsi fekélyei miatt.

Ennek az ellentétes tapasztalatnak emlékeiből merítettem mintegy két évtized múlva Holttenger című könyvemnek környezetrajzát s egyes részleteit. Bodor Aladár a Protestáns Szemlébe írt kritikájában kétségbe vonta e könyvem hitelességét, nem ugyan a szép és felemelő részletekét, mert azokat alig méltatta figyelmére, hanem a falu képének sötét és tragikus oldalát. Szerinte a józan, értelmes, tanulékony és jóindulatú magyar nép körében elképzelhetetlen a babonás lelki konokságnak az a mértéke, amit én megállapítottam s ha netán mégis létezne, akkor az csak a lelkipásztor büne volna, aki nem világosította fel híveit pld. a járványos betegség okáról és az ellene való védekezés módjáról. Miután nagyon jól tudom, hogy mennyire nem festettem túlzott színekkel a magyar református néplélek ott és akkor feltárult örvényeit, sőt igyekeztem a rajz sötét vonásait csak az elkerülhetetlenül szükségesre korlátozni, ez a kritika egyáltalában nem érint s csak azért sajnálom, hogy megíródott, mert némelyekben megerősíthette a magyar népiség felületese és egyoldalúan kedvező értékelését, mely sohasem fakad igaz szeretetből.” (www.makkaisandor.ro)

[Hasonlóképpen választható: Kós Károly, Reményik Sándor, Bánffy Miklós és mások]